

О. Д. Тарасенко,
Військова академія, м. Одеса

КОНТЕКСТУАЛЬНА АНТОНІМІЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

У статті проведено дослідження власне антонімів та лексичної групи – контекстуальні антоніми на матеріалі художньої мови В. Винниченка. З'ясовано, що у лексичному багатстві мови функціонують власне антоніми та контекстуальні антоніми. Доведено, що у художній мові письменник використовує поряд з власне антонімами контекстуальні. Визначено, що контекстуальні антоніми автор використовує у більшій мірі зі стилістичною метою.

Ключові слова: художня мова, лексичні антоніми, контекстуальні антоніми, стилістична роль контекстуальних антонімів.

В статье проведено исследование лексических антонимов и лексической группы – контекстуальные антонимы на материале художественной речи В. Винниченко. Выяснено, что в лексическом богатстве языка функционируют лексические антонимы и контекстуальные антонимы. Определено, что контекстуальные антонимы писатель использует в большей мере из стилистической целью.

Ключевые слова: художественная речь, лексические антонимы, контекстуальные антонимы, стилистическая роль контекстуальных антонимов.

In article it has been conducted research of antonyms and lexical group – contextual antonyms based on the material of artistic language by V. Vynnychenko. It has been found out that common antonyms and contextual antonyms function in lexical variety of language. It has been proved that writer exploits common antonyms along with the contextual antonyms in artistic language. It has been determined that authors exploit contextual antonyms mostly for stylistic purpose.

Key words: artistic language, lexical antonyms, contextual antonyms, stylistic role of contextual antonyms.

Володимир Винниченко – один з найвизначніших прозаїків і драматургів ХХ століття. Письменник – новатор, Винниченко зумів поєднати художній досвід класики з інтенсивним засвоєнням естетичних ідей свого часу.

Варто зауважити, що заслуговує на увагу та набирає все більших обертів вивчення його творчості сьогодні: знаходимо чималу кількість наукових студій (О. Бровко «Генетико-контактні та порівняльно-типологічні підходи до вивчення вставних новел у творчості В. Винниченка», В. Чернецька «Живописна спадщина В. Винниченка «примітив у душі старих італійських майстрів» або один із виявів його багатогранної особистості», Н. Віннікова «Пародійна стихія п'єси Володимира Винниченка «Молода кров», М. Ковалик «Поетикальні витоки драми «Брехня», Л. Козинський «Психологічні аспекти характеротворення в оповіданні «Терень» Володимира Винниченка», Л. Рева «Жіночі характери в новелістиці В. Винниченка», О. Крижанівська «Мовний образ України початку ХХ ст. у творах Володимира Винниченка» та багато інш.

Однак, недослідженим є питання використання власне антонімів та контекстуальних антонімів на матеріалі художньої мови згаданого письменника (окрім наших досліджень: «Вербальна репрезентація опозицій у п'єсі Володимира Винниченка «Чорна Пантера і Білий Медвідь»», «Особливості використання антонімів у п'єсі Володимира Винниченка «Закон»», «Мовні засоби контрасту та їх експресивне значення (на матеріалі п'єси Володимира Винниченка «Чорна Пантера і Білий Медвідь»», «Мегаконцепт «Україна» в художній картині світу В. Винниченка (на матеріалі оповідання «Студент»)).

Усе вище сказане дає право говорити про **актуальність** даної статті.

Метою роботи є: ґрунтовне дослідження власне антонімів та контекстуальних антонімів на матеріалі художньої мови В. Винниченка.

Завдання, які ставимо: здійснити вибірку речень з художніх творів письменника, де представлено власне антоніми; здійснити вибірку речень, де інтерпретовано контекстуальні антоніми; визначити зв'язок контекстуальних антонімів із власне антонімами та їх стилістичну роль; довести, що у художній царині письменника домінують контекстуальні антоніми.

Предмет дослідження: власне антоніми, контекстуальні антоніми.

Об'єкт дослідження: художні твори: «Малорос-європеєць», «Біля машини», «Роботи», «Терень», «Зіна», «Суд», «Раб краси», «На той бік».

Отож, перейдемо, безпосередньо, до дослідження.

Спочатку представимо наявність власне лексичних антонімів у художніх творах письменника.

За академічною класифікацією розрізняють чотири групи: контрарні, векторні, комплементарні, контрадиторні антоніми. Контрарні антоніми (від лат. *contrarius* «протилежний») виражають якісну протиставленість і утворюють градуальні опозиції. Між ними є проміжний член. Наприклад, **молодий** (чоловік) – нестарий – середніх літ – літній – **старий**. Подаємо використання контрарних антонімів письменником у художній мові: ««Зібрать усе село до волості!» Збирають. Діди, баби... словом, **старе й молоде...**» [1, с. 62].

Комплементарні антоніми (від лат. *complementum* «доповнення») доповнюють один одного до родового і є граничними за своїм характером. У них нема середнього (проміжного) члена. Заперечення одного з них дає значення іншого: **істинний** – **хибний** (не + істинний = хибний), **живий** – **мертвий** (не + живий = мертвий). Подаємо приклад з художнього тексту комплементарних антонімів: «В цій пісні оповідалось, що в Захарчука **легка** совість і **важка** кишеня, в якій уже не поміщались громадські гроші, а тому він їх одсилав у банк» [2, с. 181].

Необхідно додати, що даний приклад показує роль комплементарних антонімів: як вони впливають на сам вислів й яке несуть смислове навантаження (**легка – важка (не + легка = важка)**). «Можна було тікати назад, але валка була така густа, що Людмила постановила краще всього продертись вперед і між козаками вибратись **чи живою чи мертвою** на другий бік рогу» [2, с.107] (**не + живою = мертвою**). Варто помітити, що сполучник **чи** посилює експресію висловлення, а використані автором антоніми якнайяскравіше передають психічний стан героїні.

Проаналізуємо типовий приклад: «У **багатих** од розмови з доктором Верходубом лишалося почування ніяковості за своє **багатство**, а **бідним** здавалось, що **бідність** хоч і хвороба, але не така, що її треба соромитись, бо заразити нею другого не можна» [1, с.427]. З останнього прикладу бачимо, що комплементарні антоніми використані письменником попарно й це робить вислів лаконічним, ідейно змістовним.

Контрадикторні антоніми (від лат. *contradictorius* «супречливий»): один із членів утворюється за допомогою префікса **не** – і не має точної визначеності: *молодий – немолодий* (середніх літ, літній, старий). Як показує дослідження, найменше використано у художній мові контрадикторних антонімів. Наводимо приклад: «... Люди в більших **нещастях** не падають духом, а вам, може, й не **нещастя** це, а **щастя**» [2, с.258].

Векторні антоніми (від лат. *vector* «той, що несе») виражають протилежну спрямованість дій, ознак, властивостей: в'їжджати – виїжджати, збирати – розбирати, піднімати – опускати. Наводимо приклади векторних антонімів: «Він пильно дивиться за ворота, але по дорозі нікого немає, тільки якась засмикана конячинка стоїть над ровом, сумно киваючи головою та помахуючи хвостом **уліво та вправо**» [1, с.62]; «Ви, кажу, хлопці, завтра не баріться; **сьогодня** пройшов дощик, то **завтра** зрання виходьте, щоб до сонця ще встигнути на Круту Могилу перебраться» [1, с.70]; «Я дивлюся на небо, **вправо, вліво** й поважно відповідаю...» [1, с.197]; «Навіть **угорі** на товстелезних бантинах прилипли люди й щось кричали звідти, коли кричали **внизу**» [2, с.154]; «Де не станеш, здається, круг тебе **і згори і знизу** пала якась велетенська піч» [2, с.35]; «Машина реве, дзичить і вкривається **згори донизу** туманом пороку й полови» [2, с.43]; «Дядько Софрон і Василь лежали вже на сьому невеличкому подвір'ї за станцією, **день і ніч** сплячи під кучерявими берестками» [1, с.91]; «Усі вже **пішли**, а вони **стоять** собі...» [1, с.134]; «Перші кинулись вбік, а козак, підбивши й зім'явши конем якусь панну в рудій шапочці, що щось **закричала**, але зразу якось **замовкла**, скаженно почав гатити **вправо й вліво** по головах, плечах, по чому попало» [2, с.102]. В останньому прикладі попарне використання власне антонімів надає експресії вислову і є засобом правдоподібного змалювання тогочасних подій.

Необхідно додати, що окрім власне антонімів (лексичних, словникових) вчені виокремлюють ще й контекстуальні антоніми.

Одним з таких дослідників є Л. М. Полюга. Цікаву та цінну інформацію щодо поняття «антонімія» знаходимо у вступній статті до його лексикографічної праці «Словник українських синонімів і антонімів».

Науковець звертає увагу на широку зону антонімії, доводить, що поняття антонімії проявляється не тільки на лексичному рівні: «Найкращим способом дати вичерпну характеристику явищам дійсності є зіставлення і порівняння, а контрастність значень найяскравіше виражають лексичні антоніми. Крім лексичних антонімів, у мові наявні й словотворча, яка спирається на антонімічність морфем, і антонімія граматична, котра ґрунтується на семантичній протилежності, опозиційності висловів, антонімічності різних граматичних конструкцій. Лексичні антоніми поряд із синонімами, омонімами, багатозначними словами належать до яскравих засобів стилістики» [13, с.10].

Подаючи ґрунтовну характеристику вищеописаним антонімічним одиницям, вчений велику увагу приділяє й контекстуальним антонімам. Контекстуальні антоніми можна спостерігати при аналізі синонімічних гнізд, які зумовлюють багатство компонентів антонімічних пар. Мовознавець наводить приклади використання як загальномовних так і контекстуальних антонімів В.Симоненком: «На **ясні** зорі і на тихі води Вже ваша **чорна** злоба не впаде; під сонцем вічності **древніє** й **молодіє** його **жорстока** й **лагідна** душа...» [13, с.17]. Приклади, які подає автор, безперечно, підтверджують, що художнє мовлення в більшості насичене контекстуальними антонімами; саме ці лексичні одиниці роблять вислів художника слова багатим, допомагає передати задум тощо.

Вищезгаданий лексикограф до терміна «контекстуальні антоніми» використовує синонім «ситуативні антоніми», тобто їх використання зумовлене відповідним контекстом.

Поняття «контекстуальні антоніми», його визначення, трактування знаходимо у наступних науковців: П. С. Дудик «Стилістика української мови»: «Окрему групу становлять контекстуальні антоніми. Наприклад, тільки в певних реченнях слова **чорний – тендітний, землянка – хата** можуть тлумачитись як антоніми» [3, с.170-171]; Л. Ю. Шевченко «Контекстуальними антонімами, тобто такими, що стають антонімами лише в контексті, можуть бути й конкретні назви: **Мир хатам – війна палацам**. Конкретні іменники **хата і палац** у даному разі символізують абстрактні поняття **бідність і багатство**, що й дає їм змогу стати антонімами» [20, с.133]; О. Д. Пономарев: «Поряд із загальномовними антонімами в антонімічній зв'язки в певній ситуації можуть вступати слова, які в звичайному вживанні не мають протилежних значень. Протиставленість значень у таких слів створюється лише в індивідуальному використанні, тобто в спеціальному контексті. Це антоніми мовлення, або контекстуальні, тобто слова, що набувають антонімічних відношень тільки в певному контексті. Контекстуальні антоніми тісно пов'язані з ознаками, властивими поняттями, вираженими загальномовними антонімами. В уривку з вірша В. Симоненка «Безпорадні агонії злості, Злість гармонії не порве! Сонце сходить до нас не в гості – Сонце з нами живе!» «контекстуальні антоніми **злість і сонце** передають протилежні якості, оскільки **сонце** тут переносно вжито в значенні «добрість, лагідність» [15, с.60]; О.Микитюк «... Контекстуальні є в певному тексті внаслідок переносного вживання слова: Краще **солом'яна** згода, ніж **золота** звада (Нар. тв.)» [7, с. 85].

Заслужують на увагу думки інших вчених щодо контекстуальних антонімів. Так, М. М. Шанський твердить: «... поряд з точними і регулярно відтворюваними лексичними одиницями (наприклад, антоніми, синоніми), які відображають суворі системні відношення у мові, у текстах використовуються й так названі «приблизні» за своїм значенням пари чи ряди слів, які представляють контекстуальні антоніми чи синоніми, які виражають антонімію чи синонімію тільки у даному чи декількох контекстах. У мові художньої літератури вони стають одним із яскравих образних засобів» [21, с.246]. Про можливість неантонімічних слів вступати у протиставні відношення констатує Л. О. Новіков: «Однак мова, хоча вона й реалізується на основі прийнятих норм, завжди індивідуальна: у ній можуть бути відхилення від усталених мовних стандартів... Мовні (контекстуальні) антоніми – це далеко не завжди максимально можлива протилежність, а всього лиш дане в певній мовленнєвій ситуації протиставлення» [11, с.73-74]; В. А. Чабаненко зауважує: «Антонімічне контрастування дає широкий простір для індивідуальної експресивної мовотворчості. Йдеться про так звану контекстуальну антонімічність, яка здебільшого пов'язується із різноманітними семантичними зсувами. Стилістична виразність при цьому породжується не стільки самим стилістичним прийомом, як несподіваністю зіткнення, протиставлення чи зіставлення семантики контрастуючих одиниць, складністю асоціацій і новизною образів, напр.: «Лихо, лихо! Мати **в'яне**, Дочка **червоніє**, виростає...» [19, с.29].

Вищевказані висловлювання відомих мовознавців доводять той факт, що контекстуальні антоніми як лексеми так і їх стилістичні можливості завжди цікавили дослідників. Хоч кожен з науковців по-своєму подає трактування, приклади з художніх творів, спільною для них є думка про їх наявність та функціонування як у художній мові, так і у мовленні загалом.

Як показують дослідження, практика, контекстуальні антоніми як існуюче мовне явище не досить досліджене.

У свою чергу ми помітили, що у протиставні відношення вступають не просто лексеми, а й словосполучки. Про таку особливість антонімії писали вчені: Л. М. Полюга, Є. М. Міллер.

Після проаналізованих власне лексичних антонімів зупинимося на аналізі саме контекстуальних антонімів.

Як вже зауважували, антоніми відіграють велику роль у мові та мовленні: виконують важливу стилістичну роль – дають контрастну характеристику предметів, явищ, дій.

Наступним кроком у дослідженні буде: з'ясувати, з якою метою письменник використав контекстуальні антоніми у творі; які зустрічаються комбінації щодо використання контекстуальних антонімів.

Отож, продемонструємо сказане на прикладах: «Та й замовкни краще або скажи, що «неблагонамеренные лица» – це такі ліця, що хочуть зрівнять **мужика з паном**, що говорять не слухати начальства, що бунтують вас...» [1, с.61]; «От тут ти йому й роз'ясни, що те, що **по-їхньому** написано, **по-божому**, а для **начальства по-чортячому**» [1, с. 62]; «Ось він і тепер уже починає говорити, що всі рівні, що всім треба робити, що у **одного пана** більше землі, ніж у **цілого села**... [1, с. 65]; «...Це не **суд**, а **розбій!**...» [1, с.72]. З наведених прикладів бачимо, що використані автором різні за структурою та морфологічними особливостями контекстуальні антоніми дозволяють письменнику змалювати несправедливість та соціальну нерівність.

Далі представляємо приклади, коли зі стилістичною метою письменник буде уривок на контекстуальних антонімах, які стають ключем стилістичної виразності. Наводимо приклад: «Бог велить **слухать царя й начальство**... А Бог сказав, **щоб рівні були**... А Бог велів **усім робити**, а чому ж **пани нічого не роблять?**» [1, с. 63].

Розглянемо наступні яскраві приклади: «– Да, да!..Граждани! Що зробиш?.. Давай і нам **горниць**, не хочемо жити в **бараках**. Булки давай, чай, котлети...» [2, с.163]; «Бідний **мужик** – бідний **поміщик**, бідна значить страна» [2, с.167]; «Вік мотузяного хазяйства зступає з шляху і дає дорогу машині, **азія** дає дорогу **європі!**» [2, с.167]; «Ніби **верхи**, ніби **пішки** ... – дивувався Гудзик, приставивши руку до козирка з ремінчиком» [2, с. 46]; «Але я пану покажу, **prose rana** ... – підморгнув він **напів по-приятельськи**, **напів по-рабськи**, але з тою міною, що буває у кімнатних льокаїв» [2, с. 47]; «Гудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював **то до одного, то до другого**, але, почувши гідку лайку або сміх, одходив і з жахом, дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої пожитки» [2, с. 58].

Кочан І. М. зауважує: «... антоніми також є словникові й контекстуальні, їх нанизування сприяє стилістичному ефектові: у прозових творах посилюється характеристика людей за їхніми якостями та поведінкою» [5, с.209]. На наше переконання використання у реченні поряд як власне антонімів так і контекстуальних, відіграє далеко більшу роль.

Оригінальне поєднання власне антонімів із контекстуальними спостерігаємо на прикладі художньої мови Винниченка. Проілюструємо сказане на прикладі: «Голова говорила про те, що круг вокзалу стоять солдати і козаки, що сили нерівні, що **жертв** буде **багато**, а **здобутку мало**» [2, с.154]. З прикладу бачимо, що автор використав контекстуальні антоніми: **жертв** – **здобутку**; вони у свою чергу посилюються власне антонімами: **багато** – **мало**. На наш розсуд, така конструкція робить вислів лаконічним, змістовним, емоційним, окрім цього, привертає увагу читача.

Продовжимо ілюструвати: «– Плювати! – крикнуло з **бантини**, **немов з небес**. Але **унизу**, з **землі** зараз же полетіли назустріч крики...» [2, с.155].

Наведений приклад, вкотре доводить мовне чуття, майстерність письменника.

У даному випадку використано слово **бантини** (мається на увазі верх й це розкривається у порівняльній конструкції), яка вказує на просторові координати: **немов з небес**. Власне антонім **унизу** протиставляється слову з **землі**, яке виступає уточненням. З прикладу видно, що вступають у протиставлення власне антонім з контекстуальним антонімом: **з бантини** – **унизу**. Такого плану конструкція, робить вислів колоритним, неповторним, емоційно-забарвленим. З проаналізованих прикладів бачимо, що письменник зі стилістичною метою використовує як власне антоніми, так і контекстуальні. Але майстер художнього слова більше розширює

виражальні можливості протиставлення за рахунок «... контекстуальних, або індивідуально-авторських, антонімів» [3, с.155].

Як підсумок зазначимо, що: антоніми відіграють важливу роль у мові та мовленні; особливе місце антоніми займають у художній мові; мова творів В. Винниченка представлена як власне антонімами так і контекстуальними; серед власне антонімів найчастіше використовуються векторні, комплементарні антоніми, рідше – контрарні та контрадикторні; у значній кількості автор використав контекстуальні антоніми різні за будовою та стилістичною метою; представлені також конструкції, де вступають у протиставлення як власне антоніми так і контекстуальні антоніми. Проведене дослідження вкотре переконує у неперевершеності використання слова В. Винниченком. Художня мова митця з неординарним мовним масивом є «скарбом» для подальшого дослідження. У наступній розвідці представимо морфологічну характеристику антонімів мови В. Винниченка.

Література:

1. Винниченко В. К. Твори в двох томах / В. К. Винниченко. – К. : Дніпро. – Т. 1. – 2000. – 584 с.
2. Винниченко Володимир. Вибране для серед. та ст. шк. віку / В. Винниченко. – К. : Школа, 2002. – 304 с.
3. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова: підр. для студ. філолог. спец. вищ. навч. закл. – 3-тє вид., доп. / А. П. Грищенко. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
4. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навчальний посібник / П. С. Дудик – К. : Видавництво центр «Академія», 2005. – 368 с.
5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник. – 2-ге вид. / М. П. Кочерган. – К., 2006. – 368 с.
7. Микитюк О. Сучасна українська мова: самотніть, система, норма: навч. посібник. – 3-тє вид. / О. Микитюк. – Львів, 2013. – 440 с.
8. Міллер Є. М. Природа лексичної та фразеологічної антонімії / Є. М. Міллер. – Саратов : вид-во Сарат. ун-ту, 1990. – 221 с.
9. Міллер Є. М. Антонімія номінативних одиниць в сучасній німецькій мові : навч. посіб. / Є. М. Міллер. – Куйбишев, 1985. – 423 с.
10. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – 2-ге вид., випр. – К. : Вища шк., 2005. – 462 с.
11. Новиков Л. А. Логическая противоположность и лексическая антонимия / Л. А. Новиков // Русский язык в школе, 1966. – № 4. – С. 81.
12. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке: Семантический анализ противоположности в лексике / Л. А. Новиков. – М., 1973. – 290 с.
13. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – К. : Довіра, 2006. – 510 с.
14. Полюга Л. М. Словник українських синонімів та антонімів / Л. М. Полюга. – Київ, 2007. – 272 с.
15. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – Київ, 2006. – 510 с.
16. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
17. Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика : пробний підруч. для гімназій гуман. профілю / М. І. Пентиліук. – К. : Вежа, 1994. – 230 с.
18. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – 3-тє вид. перероб. – К. : Либідь, 2005. – 488 с.
19. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 344 с.
20. Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова : довідник / Л. Ю. Шевченко, Л. Л. Різун, Ю. В. Лисенко. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
21. Шанський Н. Н. Лексикология современного русского языка. Пособие для пед. ин-тов / Н. Н. Шанський. – М. : «Просвещение», 1964. – 316 с.